

Relationship Between the Judicial System and Social Cohesion in the Seljuk Period with Emphasis on the Reign of Sultan Malik-Shah Seljuk

Azar. Jalilian^{1*}

¹ Assistant Professor and Faculty Member, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: A.j@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Jalilian, A. (2025). Relationship Between the Judicial System and Social Cohesion in the Seljuk Period with Emphasis on the Reign of Sultan Malik-Shah Seljuk. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(2), 1-13.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

With the rise of the Seljuks, the tendency toward centralization in the political structure of the eastern Islamic world intensified. This centralization became particularly evident in the judicial sphere through the prominence of the *Dīwān al-Mazālim* during the period of the Great Seljuks, especially under the reign of Malik-Shah. In this regard, the present study examines the influence of the judicial system on the provision of security and social cohesion during a phase of Seljuk political life in which, on the one hand, the tribal Seljuk state, after eliminating regional governments, required social cohesion, and on the other hand, the extensive presence of Turkish tribes as well as social disorder necessitated the assertion of royal authority. The main question addressed is as follows: what was the position of the judicial system, as one of the components of the Seljuk state structure, in establishing social cohesion during the Seljuk period? The hypothesis of the study maintains that, based on the structural-functional sociological theory of cohesion, the emergence of the *Dīwān al-Mazālim* as one of the pillars of the judicial system and the emphasis placed upon it during this period reflected the concern of the rulers and the Iranian bureaucratic classes for social cohesion, as well as the demonstration of the authority of Seljuk rule in preserving this cohesion within Sunni society against its opponents.

Keywords: Seljuks, Malik-Shah, judicial system, *Dīwān al-Mazālim*, security, social cohesion.

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the relationship between the judicial system and social cohesion in the Seljuk period, with particular emphasis on the reign of Sultan Malik-Shah. The rise of the Seljuks as a tribal-political power and their displacement of regional dynasties such as the Buyids produced wide-ranging social, economic, and administrative transformations in the eastern Islamic world. The migration of Turkic tribes into Iranian territories, the formation of a new ruling military elite, and the growing tension between the “men of the sword” and the “men of the pen” created a political environment in which social order required more than military domination. In this context, the Iranian bureaucratic class, especially under the leadership of Nizam al-Mulk, attempted to transform Seljuk rule into a coherent administrative and judicial order. The judicial system, and particularly the *Dīwān al-Mazālim*, became one of the principal mechanisms through which the Seljuk state sought to display authority, control social disorder, and preserve cohesion in Sunni society against political and sectarian opponents (Boyle & Anousheh, 2008; Hassanzadeh, 2007; Tusi & Darke, 1968).

The theoretical framework of the study is based on a structural-functionalist understanding of society, according to which each institution performs a specific function in maintaining the integrity of the social whole. From this perspective, Seljuk society may be understood as an interconnected body whose administrative, military, religious, and judicial components worked together to preserve order and stability. This mode of analysis is also compatible with the political thought of medieval Muslim jurists and statesmen, who frequently compared society to a living organism and emphasized the need for each social group to perform its proper role. Within this framework, the judicial system was not merely a legal apparatus for settling disputes, but also a political institution that mediated between state authority and public security. The *Dīwān al-Mazālim*, as a superior tribunal associated with royal authority, functioned as a symbolic and practical instrument for restoring justice, supervising officials, hearing complaints against powerful actors, and strengthening the legitimacy of the ruler (Al-Mawardi & Ahmad, 1997; Mawardi & Saberi, 2004; Tanhaei, 2010).

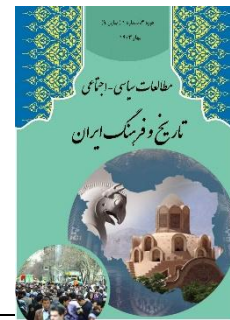
The political and administrative structure of the Seljuk state underwent gradual transformation as the Seljuks advanced from Khurasan toward central and western Iran and eventually entered Baghdad. After their victory over the Ghaznavids at Dandanqan and the subsequent recognition of their power by the Abbasid caliphate, the Seljuks inherited and reshaped earlier administrative institutions from the Samanid, Ghaznavid, and Buyid periods. Their state preserved important bureaucratic traditions while reducing, reorganizing, and centralizing several administrative offices. This centralizing tendency was particularly visible in the judicial sphere, where the state attempted to coordinate courts, judges, fiscal officials, military authorities, and supervisory institutions. The coexistence of tribal customs, Islamic legal norms, and Iranian bureaucratic traditions required an institutional mechanism capable of preventing fragmentation. In this respect, the judicial system became an essential part of Seljuk state-building, while the *Dīwān al-Mazālim* represented the clearest expression of royal intervention in legal and administrative justice (Bandari Isfahani & Jalili, 1977; Gardizi, 1984; Hosseini et al., 2001; Moavvez, 1976).

The judicial organs of the Seljuk state included rulers, judges, chief judges, market inspectors, police authorities, and officials responsible for hearing grievances. The ruler, whether caliph or sultan, was regarded as the highest judicial authority because medieval Islamic political thought did not separate sovereignty, justice, and public order in the modern institutional sense. Judges and chief judges administered formal legal matters, while the office of the *qāḍī al-quḍāt* and related judicial ranks

contributed to the supervision and coordination of the judiciary. The muḥtasib supervised public morality, market conduct, and certain communal duties, whereas the šāḥib al-shurṭa dealt with criminal matters, public order, punishment, and police authority. Above these ordinary judicial mechanisms stood the Dīwān al-Mazālim, which handled complaints that ordinary courts could not resolve, especially cases involving officials, governors, powerful individuals, unjust taxation, confiscation, or administrative abuse. Its importance lay in the fact that it could override ordinary judicial limitations and give direct institutional expression to royal justice (Al-Humaydi, 1989; Ibn Khaldun, 1971; Khasbak, 1974; Shalabi, 1975; Yavari, 1976).

The Dīwān al-Mazālim had deep historical roots and was associated both with Islamic precedents and with earlier Iranian and Byzantine models of royal justice. In Islamic political literature, it was often linked to the ruler's duty to prevent oppression, restore violated rights, supervise officials, and ensure that justice remained accessible even when ordinary courts were ineffective. In the Seljuk period, especially under Malik-Shah, this institution acquired renewed importance because the state required visible instruments of justice capable of counterbalancing social instability and official misconduct. Nizam al-Mulk's political thought placed great emphasis on royal awareness, intelligence gathering, supervision of judges, prevention of corruption, and direct access of petitioners to the ruler. At the same time, historical accounts of Malik-Shah's reign describe an idealized image of public security, prosperity, and justice, presenting the sultan and his minister as agents of order who restrained oppressive officials and restored public confidence. Thus, the Dīwān al-Mazālim was not only a court but also a performative institution of sovereignty, demonstrating that the Seljuk ruler possessed both the power and the obligation to protect society from disorder (Al-Ghazali & Shams al-Din, 1988; Al-Rawandi et al., 1954; Hamadani et al., 1994; Imad al-Din al-Isfahani & Murad, 2004; Nishapuri, 1953; Tusi & Darke, 1968).

The findings indicate that the judicial system of the Seljuk period, and particularly the Dīwān al-Mazālim, played a functional role in strengthening social cohesion by linking justice, security, and political legitimacy. Under Malik-Shah, the consolidation of royal authority, the administrative skill of Nizam al-Mulk, the expansion of bureaucratic supervision, and the symbolic prominence of grievance-hearing contributed to the formation of a more integrated social and political order. The Seljuk state used judicial authority to regulate relations between military elites, bureaucrats, judges, governors, and ordinary subjects, while the Dīwān al-Mazālim served as a superior mechanism for confronting abuses that threatened public confidence. The significance of this institution therefore lay not only in its legal function, but also in its capacity to represent the ruler as guardian of justice and protector of social balance. In conclusion, the judicial system in the reign of Malik-Shah functioned as one of the central pillars of Seljuk social cohesion, and the prominence of the Dīwān al-Mazālim reveals how royal justice became a means of preserving order, preventing fragmentation, and legitimizing centralized rule in a society shaped by tribal power, bureaucratic administration, and religious-political competition.

رابطه نظام قضایی با انسجام اجتماعی در دوره سلجوقی با تکیه بر دوران سلطان ملکشاه سلجوقی

آذر جلیلیان^{۱*}

۱. استادیار و عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: A.j@pnu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

جلیلیان، آذر. (۱۴۰۴). رابطه نظام قضایی با انسجام اجتماعی در دوره سلجوقی با تکیه بر دوران سلطان ملک‌شاه سلجوقی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۲)، ۱-۱۳.

با روی کار آمدن سلجوقیان گرایش به سمت تمرکزگرایی در ساختار سیاسی شرق عالم اسلامی بیشتر شد. این تمرکزگرایی در حوزه قضا با برجسته نمودن دیوان مظالم در دوره سلجوقیان بزرگ و به ویژه دوران ملک‌شاه نمایان است. از این نظر، مساله پژوهش بررسی تأثیر نظام قضایی در تأمین امنیت و انسجام اجتماعی در دوره‌ای از حیات سیاسی سلجوقیان می‌باشد که از یک طرف قبیله‌ای سلجوقی با کنار زدن دولت‌های منطقه نیاز به یک انسجام اجتماعی داشت و از طرف دیگر حضور گسترده قبایل ترک و نیز نابسامانی‌های اجتماعی نیازمند اقتدار سلطنت بود. سوالی که مطرح است؛ جایگاه نظام قضایی به مثابه یکی از اجزای ساختار دولت سلجوقی در انسجام اجتماعی در دوره سلجوقی چگونه بود؟ فرضیه تحقیق ادعان دارد که بر اساس نظریه جامعه‌شناسی ساخت‌گرا- کارکردگرایی انسجامی مطرح شدن دیوان مظالم به عنوان یکی از ارکان نظام قضایی و تأکید بر آن در این دوره نشان از توجه حکام و طبقات دیوانسالار ایرانی بر انسجام اجتماعی و نیز نمایش اقتدار حاکمیت سلجوقی در حفظ این انسجام در جامعه اهل سنت در مقابل مخالفان داشت.

کلیدواژه‌گان: سلجوقیان، ملک‌شاه، نظام قضایی، دیوان مظالم، امنیت، انسجام اجتماعی.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

مقدمه

روی کار آمدن سلجوقیان به عنوان یک حکومت قبیله‌ای و کنار زدن دولت آل بویه و به تبع آن موج مهاجرت گسترده قبایل ترک به داخل جغرافیای ایران، نابسامانی‌های اقتصادی و اجتماعی گسترده‌ای را به وجود آورد. حضور ترکان در صدر ساختار سیاسی، دوگانگی اصحاب شمشیر و قلم را در صحنه اجتماعی دامن زد و ایرانیان که خود را از زمره دیوان‌سالاران نظام جدید به حساب می‌آوردند، در کشمکش قدرت با مخدومان جدید خود قرار گرفتند. رسیدن بسیاری از مردم عادی به سطوح بالای اجتماعی در این دوره و ناخوشایندی طبقات دیوان‌سالار ایرانی از این تغییر اجتماعی را به وضوح در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک می‌توان دید. ایام ملک‌شاه سلجوقی که ایام قدرت دولت سلجوقی و دیوان‌سالاری ایرانی نیز می‌باشد، دیوان‌ها و نیز نظام قضایی به مثابه یکی از اجزای ساختار دولت سلجوقی در انسجام اجتماعی در دوره سلجوقی به نوعی نقش کارکردی داشتند و عمدتاً در راستای انسجام اجتماعی عمل می‌نمودند. متفکران و دولتمردان این دوره و در رأس آن خواجه نظام‌الملک عمدتاً چون نگاهی ساختاری به مسئله دولت و اجزای آن داشتند، سعی داشتند تا اجزای این جامعه در جهت حفظ نظم و امنیت ساختار اجتماعی نقش بارزی ایفا کند. بر این اساس، مسئله پژوهش بررسی جایگاه نظام قضایی و به‌ویژه دیوان مظالم و کارکرد آن در جهت حفظ امنیت و نظم اجتماعی، به‌ویژه در دوره ملک‌شاه است. پژوهش حاضر در صدد پاسخ به این سؤال است که نقش نظام قضایی و به‌ویژه دیوان مظالم در خصوص برقراری امنیت و عدالت اجتماعی به منزله عاملی در جهت انسجام و وحدت جامعه به چه میزان بوده است؟ فرضیه پژوهش اذعان دارد که در این دوره، دیوان مظالم یکی از ارکان نظم و امنیت اجتماعی بوده است. چارچوب نظری پژوهش مبتنی بر اساس روش جامعه‌شناسی ساختاری - کارکردی - انسجامی است که در آن جامعه ایرانی ایام سلجوقی یک کل در نظر گرفته خواهد شد و نظام قضایی و دیوان مظالم به عنوان یکی از ارکان و اجزای این نظام که دارای کارکرد ویژه‌ای که همان حفظ انسجام است، خواهد بود. اتخاذ این روش در تبیین نظری مسئله به واسطه نحوه اندیشه فقها و اندیشمندان اسلامی در دوره مذکور است که جامعه را اندام‌واره و به بدنی زنده تشبیه می‌کردند و به ترتیب، نقش به مثابه اجزای این بدن قائل بودند (Al-Mawardi & Ahmad, 1997).

سابقه پژوهش: در خصوص دیوان مظالم و نقش آن در ساختار قضایی در اسلام، دو مقاله ذیل همین عنوان نوشته شده است. دیوان مظالم از فتح‌اله یآوری و دیگری «MAZALIM» در دایره‌المعارف اسلام. این پژوهش‌ها تنها به ذکر نقش دیوان مظالم در برخی دولت‌های اسلامی و سازوکار آن پرداخته‌اند. همچنین در زبان عربی آثاری از قبیل «القضاء ونظامه فی الكتاب والسنة» و «تاریخ التشریح الإسلامی وتاریخ النظم القضائیه فی الإسلام» به دیوان مظالم در قالب یک اصطلاح اشاراتی کرده‌اند. اهمیت این پژوهش در مقایسه با دو مقاله نخست، مطالعه موردی در چارچوب نظریه ساختی - کارکردی انسجامی جامعه‌شناختی است (Tanhaei, 2010) که در آن نقش دیوان مظالم را به عنوان نماد قدرت و حفظ جایگاه افراد در دوره سنتی که دغدغه متفکران در حوزه سیاست و فقه سیاسی بوده، نشان می‌دهد. این پژوهش همچنین نشان می‌دهد که تأکید بر دیوان مظالم در دوره سلجوقیان بزرگ نشان از قدرت آنها در کنترل نظم اجتماعی داشته است.

ساختار سیاسی - اجتماعی دوره سلجوقی

در سال ۴۳۱ هـ.ق، قبایل ترکی که از سلطان محمود غزنوی در لشکرکشی خود به ماوراءالنهر اجازه اقامت در خراسان را دریافت کردند، سلطان مسعود غزنوی را در دندانقان شکست داده و دولتی تشکیل دادند که به نام قبیله خود، سلجوقیان نام گرفتند (Gardizi, 1984). سال بعد خلیفه عباسی مشروعیت آنان را تأیید کرد. طغرل در سال ۴۳۳ هـ.ق، آل‌زیار را شکست داد و سپس خوارزم، ری و همدان را تصرف کرد. در سال ۴۴۲ هـ.ق، اصفهان و سپس آذربایجان و بغداد را تصرف کرد. پس از مرگ طغرل در ۴۵۶ هـ.ق، آل‌بارسلان به قدرت رسید و ری را به پایتختی برگزید. او خواجه نظام‌الملک را به وزارت انتخاب نمود. انتخاب خواجه سرآغاز تحولی اساسی در ساختار اجتماعی، سیاسی و

فرهنگی دوره سلجوقی بود. پس از آلبارسلان و بنا به وصیت او، ملکشاه به قدرت رسید و خواجه به منظور انسجام و تمرکز قدرت سعی در حذف رقیبان به نفع ملکشاه نمود.

حاکمیت سلجوقیان بر ساختار سیاسی ایران تغییرات تدریجی را سبب شد که با پیشرفت آنها به داخل مناطق مرکزی و سپس غربی آغاز شد و با فتح بغداد و براندازی حاکمیت آل بویه به اوج رسید. سلجوقیان با تسلط بر قدرت، سنت‌های قبیله‌ای را نیز در داخل ساختار قدرت ایجاد کردند. آنها همچنین برای مدیریت نظام سیاسی تازه‌تأسیس، طیف وسیعی از جوانان تحصیل کرده شهری و روستایی را در مدیریت سیاسی وارد نمودند. این گروه اشرافیت دیوان‌سالاری بعدی را شکل دادند که به اصحاب قلم مشهور شده و در مقابل اصحاب شمشیر که عمدتاً از ترکان بودند، قرار گرفتند. سلجوقیان ضمن حفظ بخش‌های مهمی از ساخت و نهادهای ادوار سامانی، غزنوی و آل بویه، به تغییراتی نیز دست زدند. آنان نظام ده‌گانه دیوان‌های سامانی را به نصف تقلیل دادند، که عبارت بودند از: دیوان الاعلی، دیوان استیفاء، دیوان اشراف، دیوان طغراء یا انشاء و دیوان عرض. هدف از تقلیل‌گرایی، ایجاد انسجام و تمرکز بیشتر در کنار کاهش هزینه‌ها بود (Hassanzadeh, 2007). برخی دیوان‌ها نیز به صورت مستقل یا نیمه‌مستقل به حیات خود ادامه دادند، از جمله دیوان خاص، اوقاف، مظالم و غیره (Hassanzadeh, 2007).

ارکان قضایی دولت سلجوقی

نظام سیاسی - اداری دولت سلجوقی متشکل از ارکانی بود که هر یک به فراخور موقعیت و وظیفه‌ای که در ساختار این دولت داشتند، ایفای نقش می‌نمودند. ساختار نظام قضایی تا دوره سلجوقی و دوره اخیر عبارت بود از: ۱- حکام اعم از خلفا، سلاطین، پادشاهان، امرا و نایبان ایشان. این گروه نوعی از قضاء را بر عهده داشتند که در اصطلاح «سیاست» نام می‌گرفت و به حفظ دولت و امور عامه مسلمین اختصاص داشت (Khasbak, 1974). در اندیشه سیاسی در دوره سنتی در تاریخ اسلام، تمامی امور به بالاترین مقام ریاست اسلامی متعلق بود و به واسطه تمرکز قوا، حاکم اعم از خلیفه یا سلطان، قاضی نیز محسوب می‌شد و این حاکم مسلمانان بود که قضات دیگر را انتخاب می‌نمود. او بالاترین مرجع قضایی محسوب می‌شد. از نظر ماوردی، این قسم به استثنای خلیفه یا سلطان شامل چهار دسته می‌شد: دسته نخست کسانی که ولایتی عام در همه اعمال دارند شامل وزراء، دسته دوم کسانی هستند که ولایتی عام اما در اعمال خاص دارند، دسته سوم کسانی که ولایتی خاص در همه اعمال دارند و این شامل قاضی‌القضات می‌شد. کسانی که ولایتی خاص و آن هم در اموری خاص دارند که شامل قضات مناطق مختلف می‌شد (Mawardi & Saberi, 2004).

۲- قاضیان و در رأس ایشان قاضی‌القضات. برای نخستین بار عباسیان منصب قاضی‌القضات را ایجاد کردند. این منصب جدید را عباسیان به تأسی از سنت ایرانی ایام ساسانی به وجود آوردند که در آن دوره، کسی که سرپرستی همه دادوران را بر عهده داشت، «قاضی کشور»، «شهر دادور» و یا «دادور دادوران» می‌گفتند (Christensen & Yasemi, 2003). خوارزمی و غزالی موبد را قاضی زرتشتی و موبد موبدان را قاضی‌القضات ذکر کرده‌اند (Al-Ghazali & Shams al-Din, 1988; Al-Khwarizmi). هدف از این منصب، تسلط کامل خلافت بر قضات و انسجام امور قضایی بود. علت اساسی در تشکیل چنین منصبی در دولت عباسی، تمرکز و تسلط بر قدرت بود. قاضی‌القضات را قاضی بغداد نیز می‌خواندند. خلیفه، قاضی‌القضات را تعیین و عزل می‌نمود. اما معمولاً این منصب تا فوت قاضی‌القضات‌ها دوام می‌یافت. در قرن پنجم هجری منصب جدیدی شکل گرفت که قضی‌القضات نام گرفت و ماوردی عهده‌دار این منصب بود. قضی‌القضات قاضی برجسته‌ای بود که به وظیفه قاضی‌القضاتی می‌پرداخت. این منصب در دوره سلجوقی با عناوین «قاضی جمله ممالک»، «قاضی در کل ممالک»، «قاضی‌القضات مطلق در کل ممالک» یا «قضی‌القضات در کل ولایات» یاد شده است (Moavvez, 1976). در این دوره قاضی‌القضات نیز وجود داشت که رتبه‌ای پایین‌تر از قضی‌القضات بوده و احتمالاً در دوره وزارت خواجه نظام‌الملک منصب قضی‌القضات را خود در اختیار داشته است، زیرا نظارت بر دیوان اوقاف که بر عهده بالاترین مرجع قضایی بود را خواجه بر عهده گرفت (Moavvez, 1976).

قاضی القضاة رئیس قاضیان بود و به تعیین و عزل سایر قضات مبادرت می‌ورزید. هرچند خلیفه و در دوره آشفتگی و زوال قدرت عباسیان، وزرا در تعیین قضات دخالت می‌کردند (Khasbak, 1974). در دوره تسلط سلجوقیان بر بغداد، وزرای بانفوذ سلجوقیان در انتخاب قاضی القضاة بغداد دخالت داشتند و خلیفه را ملزم به پذیرش گزینه پیشنهادی خود می‌کردند (Al-Bandari al-Isfahani, 1900; Ibn al-Jawzi, 1978). در دوره وزارت خواجه نظام‌الملک، تعیین قاضی را وظیفه پادشاه عنوان می‌کند و این نشان از برتری قدرت پادشاه بر خلیفه دارد (Moavvez, 1976).

۳- محتسبان؛ که وظیفه آنها مراقبت احوال عامه و در زمره ولایت خاصه بود، زیرا احکامش در موارد معینی مجری بود که نیازمند قاضی نبود. ماوردی حسب را جایگاهی واسطه میان احکام قضا و دادرسی از یک طرف و احکام مظالم از طرف دیگر می‌داند (Mawardi & Saberi, 2004). از لحاظ رتبه و درجه اعتبار نیز ماوردی معتقد است که دیوان مظالم در جایگاهی فراتر از قاضیان و حسب در جایگاهی فروتر از قضات است و برای کسی که امور مظالم را بر عهده دارد جایز است فرمان‌هایی به قاضیان و محتسبان بنویسد (Mawardi & Saberi, 2004). این نظر ماوردی ناظر به این نگاه است که دیوان مظالم در اختیار حاکم نیست، و اگر دیوان مظالم مانند آنچه خود ماوردی، خواجه نظام‌الملک طوسی و غزالی به نقل از شاهان ساسانی و نمونه پس از اسلام ذکر می‌کنند، رئیس دیوان مظالم خود حاکم و لذا قادر به دادن امر و فرمان حتی به قاضی القضاة نیز می‌باشد. چنان‌که خواجه نظام‌الملک طوسی در فصل «اندر فرستادن جاسوسان و تدبیر کردن بر صلاح مملکت و رعیت» حکایت عضدالدوله با قاضی القضاة بغداد و حکایت سلطان محمود با قاضی مرو را برای نمونه ذکر می‌کند (Tusi & Darke, 1968). البته ذکر این تفاوت از سوی ماوردی ناظر به این امر است که رسیدگی به دیوان مظالم در اختیار نماینده سلطان و وزیر و مقامات دیگر قرار گرفته و لذا به یک کار روزمره تبدیل شده است (Tehrani Azimzadeh & Pourramazan, 2011).

۴- صاحبان شرطه؛ که نظارت و مراقبت در جرایم و بزه‌ها و اجرای حدود شرعی را بر عهده داشتند. این مقام در دولت‌های قرون میانه اسلامی یکی از وظایف دینی و تکالیف شرعی به شمار می‌رفت و دایره نظارت در آن از احکام قضاوت اندکی وسیع‌تر بود، چنان‌که در حکم تهمت مجالی قائل می‌شدند و پیش از اثبات جرم درباره متهم مجازات‌های بازدارنده اجرا می‌کردند و حدهای شرعی مسلم را در محل آنها مجری می‌داشتند و درباره قصاص و خون‌بها نیز حکم می‌دادند و کسانی را که عملشان به بزهکاری منتهی نمی‌شد، تعزیر و تأدیب می‌کردند (Ibn Khaldun, 1971). عباسیان آن را بخشی از قضاوت جنایی قرار دادند. تفصیلات زیادی از این قسم در دوره سلجوقی نیامده است (Khasbak, 1974). ابن خلدون اشاره می‌کند که پس از خلافت عباسی، منصب رسیدگی به مظالم شرطه به دو قسمت تقسیم شد: یکی وظیفه رسیدگی به تهمتهای مربوط به جرایم و اجرای حدود آنها و مجازات سارقان و امر قصاص آنها که از طرف قاضی تعیین می‌شد، در دولت‌های متأخر برای این سمت حاکمی برگزیدند که بر مقتضای سیاست بدون مراجعه به احکام شرعی فرمانروایی می‌کرد و این حاکم را گاهی «والی» و زمانی «شرطه» می‌نامیدند. دوم، قسمت تعزیرها و اجرای حدود شرعی را در جرایمی که از لحاظ شرع به اثبات می‌رسید، به قاضی واگذار کردند (Ibn Khaldun, 1971).

۵- سرپرستان مظالم: الف- پیشینه مظالم تا روی کار آمدن سلجوقیان ب- دیوان مظالم و نقش آن در حفظ امنیت و نظم در دوره سلجوقیان.

الف- پیشینه مظالم تا روی کار آمدن سلجوقیان

دیوان مظالم دادگاهی عرفی - حکومتی بود که در آن نظام حاکم به بررسی دعاوی و مظلومه‌های کسانی رسیدگی می‌کرد که در دادگاه‌های رسمی (شرعی) - حکومتی به سرانجامی نرسیده بود. هدف اساسی از تشکیل دیوان مظالم، تأکید بر نقش حکومت و حاکم در برقراری عدالت اجتماعی و هم‌زمان نوعی دستگاه تبلیغاتی به نفع حاکمیت بود. این دیوان در مقاطعی که سلسله‌ای در سراسر سقوت و زوال

قرار داشت و امنیت نیز رنگ می‌باخت، کم‌رنگ می‌شد. در مقابل، اگر حکومتی در اوج بود، از تشکیل آن به‌عنوان نمایش قدرت خود بهره می‌گرفت. بنابراین، از جنبه تبلیغاتی آن، نمایشی از قدرت و اقتدار یک حاکمیت سیاسی بود که نشان می‌داد حکومت مذکور توان مدیریت اجتماعی را داراست. بدین ترتیب، عدالت‌خواهی دولت موجب بقای آن بود و ظلم آن تباهی و زوال به دنبال داشت. سلجوقیان در دوره اقتدار سیاسی خود توانستند انسجام و امنیت اجتماعی را ایجاد نمایند تا جایی که غزالی بر این امر صحنه می‌گذارد: «که خرابی زمین از دو چیز است: یکی ناتوانی سلطان و دیگری ظلم او، ولی سلاطین زمان ما بر آبادانی و اجتماع مملکت مفتخرند» (Al-Ghazali & Shams al-Din, 1988). این دادگاه به واسطه سرعت، دقت و نظر در اموری که قاضی و محتسب توان قضاوت درباره آن را نداشتند، عمل می‌کرد (Khasbak, 1974). دادگاه مظالم به دادخواهی مردم از جور و ستم والیان، حکام یا کسان خلفاء، امرا و قضات می‌پرداخت. از این نظر، دیوان مظالم را به نام دارالعدل یا دیوان عدالت نیز نام می‌بردند (Yavari, 1976).

پیشینه این دادگاه را در اسلام به ایام حضرت رسول در مدینه باز می‌گردانند (Al-Humaydi, 1989). از طرف دیگر، برخی دیگر تشکیل چنین دادگاهی را به پادشاهان ایران نسبت می‌دهند. چنان‌که خواجه نظام‌الملک طوسی در سیاست‌نامه و در فصل «اندر مظالم نشستن و سیرت نیکو ورزیدن» اشاره دارد که: «و چنان خواندم در کتب پیشینیان که بیشتر از ملکان عجم دوکانی بلند بساختندی و بر پشت اسب بر آنجا بایستادندی تا متظلمان که در آن صحرا گرد شده بودند همه را بدیدندی و داد هر یک بدادندی...» (Tusi & Darke, 1968). کریستن‌سن با تکیه بر روایت خواجه نظام‌الملک نیز ذکر می‌کند که: «قوه عالیه قضایی به شاهنشاه اختصاص داشت... آنها سالی دو بار در اعیاد نوروز و مهرگان بار عام می‌دادند» تا به دادخواهی و رفع ظلم و ستم بپردازند و این به‌ویژه در ایام خسرو انوشیروان مذکور است (Christensen & Yasemi, 2003). دایره‌المعارف اسلام در خصوص مظالم اشاره دارد که پیشینه این دادگاه را باید در بیزانس و دوره ساسانی و حتی در میان رهبران قبیله‌ای عرب پیش از اسلام جستجو کرد (Nielen, 1991). جرجی زیدان به تبعیت از ماوردی نیز دادگاه مظالم را به پیش از اسلام نسبت می‌دهد و حتی «حلف الفضول» را نوعی دادگاه مظالم می‌داند که به منظور احقاق حق مظلومان می‌پرداخت (Mawardi & Saberi, 1990; Zaydan & Javaher Kalam, 2004). ماوردی عبدالملک بن مروان را نخستین کس می‌داند که شخصاً در دیوان مظالم نشست و به دادخواهی متظلمین پرداخت (Mawardi & Saberi, 2004).

ماوردی در خصوص دادگاه مظالم در اسلام اشاره دارد که مهتدی آخرین خلیفه عباسی بود که بر کرسی رسیدگی به مظالم نشست (Mawardi & Saberi, 2004). این گفته ماوردی ارتباط مستقیم با قدرت خلفای عباسی دارد. در واقع، در فاصله خلافت مهدی تا مهتدی، خلفای عباسی از قدرت زیادی برخوردار بودند و تشکیل چنین دادگاهی نیز از قدرت آنها حکایت دارد. در دورانی که دچار زوال شدند، این وظیفه را وزیران و یا سلاطین مختلف در اقصا نقاط قلمرو عباسی بر عهده می‌گرفتند. برای نمونه، رسیدگی به مظالم در عهد سلطان محمود که اوج قدرت غزنویان بود، در منابع مورد توجه بوده است (Yavari, 1976).

در قرن پنجم، دادگاه مظالم از یک چارچوب نظری برخوردار شد که آن را نیز مدیون فقیه سیاسی ابوالحسن ماوردی بود. هدف اساسی ماوردی از بیان نظری آن، احیای قدرت خلافت بود که در نتیجه ضعف خلفا به واسطه در اختیار گرفتن کارگزاران قدرتمند اعم از وزراء، سلاطین و امرا دچار نوعی تشتت شده بود. از نظر ماوردی، قلمرو مسئولیت رسیدگی به مظالم شامل: ۱- رسیدگی به تعدی کارگزاران به رعیت و بازخواست از آنان در برابر رفتارهای ستم‌آلود، ۲- رسیدگی به ستم کارگزاران در اموالی که از مردم گرد می‌آورند، ۳- رسیدگی به وضع کاتبان دیوان، ۴- رسیدگی به تظلم رزق‌بگیران، ۵- بازگرداندن اموال غصب‌شده، ۶- نظارت بر اوقاف، ۷- به اجرا گذاردن احکامی که قاضیان از اجرای آن درمانده‌اند، ۸- انجام آن دسته از مصالح عمومی در امور حسبه که متولیان از عهده آن برنیامده‌اند، ۹- پاسداشت آیین‌های عبادی آشکار نظیر نمازهای جمعه و اعیاد، حج و جهاد، ۱۰- رسیدگی به نزاع‌های کسان و داوری میان طرف‌های کشمکش (Mawardi & Saberi, 2004).

اقتدار متولی دیوان مظالم در مقایسه با دیوان قضا بیشتر بود، زیرا اکثراً حاکم یا شخص صاحب قدرتی بر مسند آن می‌نشست و دستورات آن الزامی بود (Mawardi & Saberi, 2004).

در دیوان مظالم، متظلمین به ترتیب نوبت به وسیله یکی از مأمورین خلیفه یا سلطان و یا صاحب شوکتی خوانده می‌شد، یا شخص متظلم شکایت خود را در محضر دیوان عنوان می‌کرد و طرف شکایت بایستی در مقابل شاکی بنشیند و جواب شکایت او را بدهد و اگر طرف شکایت حاضر نبوده، او را به وسیله مأمورین در محضر دیوان حاضر می‌کرده‌اند و رئیس دیوان پس از شنیدن اظهارات شاکی و دلایل او و پاسخ طرف، حکم خود را صادر می‌نموده و دادرسی از یک جلسه یا دو جلسه تجاوز نمی‌کرده است. اهمیت این دیوان به خاطر قاطعیت احکام صادره بود که با شدت هرچه تمام‌تر اجرا می‌شد و نیز اگر از رأی قاضی و بی‌عدالتی او شکایت می‌شد و صحت شکایات به اثبات می‌رسید، رأی قاضی ارزش و اعتبار خود را از دست می‌داد و از این نظر، دیوان مظالم حکم مرجع تجدیدنظر احکام قضات را نیز داشت. در این دادگاه عناوین، مشاغل اداری و مملکتی و نفوذ و شخصیت کسانی که از آنها به دیوان مظالم تظلم شده بود، در کار دیوان تأثیری نداشت (Yavari, 1976).

ب- دیوان مظالم و نقش آن در حفظ امنیت و نظم در دوره سلجوقیان

اشاره شد که محاکم قضایی در این دوره به دو صورت سازمان‌دهی شده بود که عبارتند از: محاکم رسمی (محاکم شرعی) و محاکم عرفی (دیوان مظالم). در دوره سلجوقی، دیوان مظالم از جایگاه خاصی برخوردار بود. به گونه‌ای که در این دوره حدود اختیارات دیوان مظالم متوجه آن بود که با حقوق محکمه قاضی تداخل کند و رفته‌رفته آن را کنار زده، خود جانشین آن گردد (Boyle & Anousheh, 2008). دلیل عمده آن نیز عرفی‌گرایی سلجوقیان که برآمده از نظام قبیله‌ای بودند و در نظام قبیله‌ای رئیس قبیله، حاکم و قاضی به حساب می‌آمد. بنابراین، در دوره سلجوقی و با افزایش قدرت آنان، دیوان مظالم در رأس سازمان قضایی قرار گرفت. این نهاد به صورت بازوی قوی و کارآمدی در اختیار حکومت درآمد و عامل برقراری عدالت و امنیت در جامعه بود. این امر در دوره اول حکومت سلجوقی و به‌ویژه با ظلم غزنویان در حق مردم خراسان ارتباط مستقیمی داشت. هنگامی که سلجوقیان بر خراسان مسلط شدند: «داد در شهرها گسترده شد و آسایش بر بندگان بال گشوده گردید تا جایی که به روزگار ایشان داد در هر جای دور و نزدیکی آبادان بود و در هر کنار و گوشه‌ای منظور نظر و بیداد بادبان شکسته بود و ستم بال و پر بریده» (Hosseini et al., 2001). در این دوره دیوان مظالم شامل دو نوع محکمه بود: ۱- دیوان مظالم یا «قضای درگاه در کل ممالک»، و یا «یولوق اعلی در کل ممالک» که رئیس آن با عناوین «صاحب دیوان مظالم»، «امیر الیولوق» یا «حاکم یولوق السلطان» یاد می‌شد. ۲- دادرسی‌هایی که گماشتگان و نایبان سلطان در قلمرو کار خود انجام می‌دادند. آنها از طرف سلطان موظف بودند به مظالم رسیدگی و نظم و امنیت را برقرار کنند (Moavvez, 1976).

در دوره ملکشاه و در سایه کاردانی خواجه نظام‌الملک، نقش دیوان مظالم برجسته‌تر شد، زیرا هدف خواجه در سراسر کتابش برقراری نظم و امنیت اجتماعی است و دادگاه مظالم به واسطه نقشی که در این مورد ایفا می‌کرد، مورد توجه او بود و در فصول مختلف با ذکر حکایاتی در خصوص جایگاه مظالم در حکومت، به سلطان گوشزد می‌کند که جامعه نیازمند نظم و امنیت است و این در سایه عدالت‌خواهی سلطان و پادشاه میسر است. لذا در کنار بسط عدل و داد، نقشی که دیوان مظالم به‌عنوان دادگاهی عالی در حفظ امنیت و انسجام اجتماعی ایفا می‌نمود، بسیار حائز اهمیت است. نمونه‌هایی که خواجه رشیدالدین فضل‌الله در جامع‌التواریخ از ایام حکمرانی ملکشاه در خصوص انسجام اجتماعی ذکر می‌کند، نشان از مسئله‌ای دووجهی دارد. نخست وجهی سلبی و دوم وجهی ایجابی. در وجه سلبی، آشفتگی اجتماعی را باید در قضات و کسانی دید که در حق مردم ظلم می‌کردند و در وجه ایجابی، اقتدار سلطان و وزیر را در بازگرداندن انسجام اجتماعی و نظم و امنیت است. از جمله در بحث «دفع قبالات نامشروع نوشتن و ابطال حجت‌های کهنه» که بنا به نقل خواجه سبب منازعات بسیار گشته و سلطان را ناچار نموده به

شکلی در آن دخالت نماید تا غائله‌ای که می‌رفت آشفته‌گی ایجاد کند، با فرمانی شاهانه و مناسب شرع دفع نمایند (Hamadani et al., 1994). هدف همدانی از ذکر نمونه‌هایی از ایام ملکشاه، تطبیق زمانه خود با آن ایام بود.

در این دوره قدرت فائده سلطان سلجوقی در برقراری نظم و امنیت و رسیدگی به مظالم را باید در ماجرای قتل پسر جامع، فراش آلبارسلان توسط غلام خلیفه مقتدی دید که در ایام سلطان ملکشاه واقع شد. جامع به سرای خلیفه رفت ولی خلیفه به او اجازه ورود نداد و ناچار به نزد سلطان رفت. سلطان امیر حاجب قماج را فرستاده تا غلام را بی‌اجازه خلیفه بیاورد و قصاص نماید (Al-Rawandi et al., 1954). عدالت و امنیت اجتماعی که به‌ویژه در دوره سلطان ملکشاه برقرار بود، حاصل رفتار و عملکرد سلطان و توجه ویژه وی نسبت به اقتدار و صلابت دیوان مظالم بود. منابع اگرچه به روحیه عدالت‌خواهانه و دادگری سایر سلاطین سلجوقی نیز پرداخته‌اند، ولی به گونه‌ای خاص، عدالت و روحیه دادگری سلطان ملکشاه را ستوده‌اند. قسط و عدل و سیاست سلطان ملکشاه تا حدی بود که «روزگار او هیچ آفریده ظلم و هراسی نتوانستی و نیارستی کرد متظلمان بی‌حجابی با سلطان به مشافهه گفتندی و شنوندی، داد هر کس بدادی» (Al-Rawandi et al., 1953; Hosseini et al., 2001; Nishapuri, 1953).

در این دوره، بحثی که نزد اندیشمندان مسلمان در خلافت عباسی مطرح بود، تلازم و پیوستگی سه نهاد خلافت، سلطنت و وزارت به منظور حفظ انسجام جهان تسنن از دشمنانی بود که در دو قدرت اسماعیلیه الموت به رهبری حسن صباح و خلافت فاطمی نهفته بود. این پیوستگی به‌ویژه در بحث امنیت اجتماعی و رفع ظلم کاملاً آشکار است: «جهان اندر خلافت مقتدی به عدل و سیاست ملکشاه و از رأی و تدبیر نظام‌الملک ابوعلی حسن طوسی چنان شد که در زمان هیچ ملکی نبود، کافر و مسلمان آسودند» (Imad al-Din al-Isfahani & Murad, 2004). سلجوقیان با تشکیل حکومتی گسترده‌تر نسبت به حکومت‌های پیشین و با ورود کاربه‌دستان توانمند ایرانی در بخش‌های دیوان‌سالاری این دولت و ایجاد مدارس نظامیه توسط خواجه نظام‌الملک و اهدافی که این مدارس در تربیت و پرورش نخبگان به‌ویژه در حوزه دینی دنبال می‌کرد، موجب ورود نخبگان توانمندی به حیطة دستگاه قضایی نسبت به دوره‌های پیش از خود شدند و نظام قضایی قوی و کارآمدی را ایجاد کردند. بدون تردید، حاصل استقرار نظام قضایی نوین در این دوره، برقراری عدالت و امنیت اجتماعی در جامعه بود که به طبع شکوفایی و رونق اقتصادی قلمرو امپراتوری سلجوقی را به همراه داشت. به گونه‌ای که خواجه نظام‌الملک طوسی، این امنیت اجتماعی و رونق اقتصادی در جای‌جای قلمرو امپراتوری سلجوقی در دوران وزارت خویش را، با صدور براتی در ازای اجرت ملاحان ماوراءالنهر و تضمین پرداخت آن از مال انطاکیه شام، مورد تأکید قرار می‌دهد (Al-Rawandi et al., 1954; Bandari Isfahani & Jalili, 1977). خواجه نظام‌الملک به پرداخت حقوق کافی به قضات تأکید دارد تا به فساد و ارتشاء کشیده نشوند. با این حال، او احتمال بروز فساد را در دستگاه قضا از نظر دور نمی‌دارد. خواجه نظام‌الملک طوسی تأکید دارد که حاکم: «باید که احوال قاضیان مملکت یگان یگان بدانند و هر که از ایشان عالم و زاهد و کوتاه‌دست باشد او را بر آن کار نگاه دارند و هر که نه چنین بود او را معزول کنند و به دیگری که شایسته باشد بسپارند...» (Tusi & Darke, 1968). خواجه رمز بقای حکومت را عدالت ورزیدن و رسیدگی به مظالم عنوان می‌کند. تأکید بر رسیدگی به مظالم در ادوار ساسانی و صدر اسلام را عامل بقای حکومت‌ها عنوان می‌کند. وزیر سلطان ملکشاه تأکید دارد که اولویت آن است که پادشاه شخصاً به قضاوت بپردازد و به گوش خویش سخن خصمان بشنود و «چون پادشاه ترک باشد یا تازیک یا کسی که او تازی نداند و احکام شریعت نخوانده باشد مر او را به نایبی حاجت آید تا شغل می‌راند به نیابت او...» (Tusi & Darke, 1968).

اما رسیدگی به مظالم و حفظ انسجام جامعه در صورتی ممکن بوده که پادشاه اخبار را به سرعت دریافت نماید و سعی در رفع آن ظلم کند. این نیز از طریق دیوان برید میسر است و خواجه نظام‌الملک ضمن تأکید بر روحیه عدالت‌خواهی پادشاه، بر پادشاه واجب می‌داند که احوال رعیت و لشکر دور و نزدیک خویش را همواره داشته باشد و لذا به صاحب برید حاجت است. هنگامی که مردم بدانند که پادشاه: «به همه

جای کارآگاهان گذاشته است و همه ستم‌کاران دست‌ها کوتاه کرده‌اند و مردمان در امن و سایه عدل به کسب و عمارت مشغول گشته‌اند... و چون چنین باشد مردمان پیوسته بر طاعت حریص باشند و از تأدیب پادشاه ترسند و کس را زهره آن نباشد که در پادشاه عاصی تواند بود و یا او را یارای اندیشیدن که صاحب خیر و منهی گماشتن از عدل و بیداری و قوی‌رایی پادشاه باشد و آبادان کردن ولایت» (Tusi & Darke, 1968). راهکاری که خواجه برای رسیدگی به مظالم به سلطان پیشنهاد می‌کند حکایت از حفظ نظم و امنیت دارد: «همیشه خلقی بسیار از متظلمان بر درگاه مقیم باشند و هرچند قصه را جواب می‌یابند نمی‌روند و هر غریبی و یا رسولی که بدین درگاه می‌رسد و این فریاد و آشوب می‌بیند چنان می‌پندارد که بر این درگاه ظلمی عظیم می‌رود بر خلق. این در بر ایشان در باید بست تا همه حاجت‌های شهری و ناحیتی که رعایای آن حاضر باشند جمله کنند و بر جای نویسند و پنج تن بیابند به درگاه و این سخن بگویند و حال باز نمایند و جواب باز شنوند و مثال بستانند که در حال بازگردند تا این مشغله و آشوب بیهوده و فریاد بی‌اصل نباشد» (Tusi & Darke, 1968).

پاره‌ای مواقع سلطان وظیفه خود را در مقام دادرس مردم به مقطعان و حکام ولایات واگذار می‌کرد. البته این امر، مانع دسترسی مردم به درگاه سلطان برای دادخواهی از ظلم و جور مأموران و کارکنان دولت نمی‌شد. تاریخ بی‌هق نمونه‌ای از این موارد را ذکر کرده است (Bayhaqi & Bahmanyar, 1982). خواجه با آگاهی از این نیابت، بر نهاد بازرسی قضایی نیز تأکید دارد و این نشان می‌دهد که قضات در مناطقی که از طرف سلطان بازخواستی احساس نمی‌کردند، دچار انحرافات زیادی شده بودند. هدف خواجه بر ایجاد نهاد بازرسی قضایی، تأکید بر این امر است که سلطان از اوضاع و احوال قاضیان و کارگزاران دستگاه قضا آگاه باشد و آنان را کنترل کند (Tusi & Darke, 1968). کما اینکه امام محمد غزالی، از رو آوردن قضات به رشوه گرفتن خبر می‌دهد و به سلطان توصیه می‌کند که امر قضاوت را شخصاً بر عهده گیرد (Al-Ghazali al-Tusi & Homayi, 1972).

در این دوره، در کنار صاحب مظالم، یعنی کسی که دیوان مظالم را اداره می‌کرد، افراد و مناصبی نیز قرار داشتند که صاحب مظالم را در احقاق حقوق مظلومان یاری می‌داد که از جمله:

۱- امیرداد (دادبیگ)

امیرداد ظاهراً کسی بود که اجرای اوامر سلطان یا نماینده وی را در روز مظالم بر عهده داشت و مجازات محکومان را به اجرا درمی‌آورد. امیرداد ابوبکر بن مسعود که نظامی عروسی سمرقندی نام وی را دو بار در حکایتی آورده است (Nezami Aruzi Samarqandi & Moein, 1954)، امیرداد حبشی بن آلتون‌تاق که در سال ۴۹۰ هـ.ق، از جانب برکیارق بن ملک‌شاه امارت خراسان یافت (Forouzanfar, 1973). این عنوان همچنین در یکی از اسناد عهد سلجوقی در کرمان یاد شده است. جایگاه امیرداد بعد از اتابک بزرگ‌ترین جایگاه در دستگاه قضایی سلجوقیان کرمان به شمار می‌آمده است (Moavvez, 1976).

۲- عوان (اعوان)

عوان، به فتح عین، به معنی سرهنگ دیوان و مأمور اجرای دیوان قضا و حسب بود. عوان خود به احتمال قوی مخفف اعوان، به فتح الف، است؛ یعنی یاران که اصطلاحاً نزد ارباب دیوان بر کسی اطلاق شده است که اجرای اوامر دیوان مظالم بر عهده وی بود (Forouzanfar, 1973).

اهمیت دیوان مظالم در برقراری نظم و امنیت را نویسندگان عصر سلجوقی به خواجه نظام‌الملک نسبت می‌دهند. این نقش خواجه نظام‌الملک را بنداری در برقراری نظم و کوتاه نمودن دست نزدیکان و اطرافیان سلطان و سپاه از ظلم به مردم عنوان می‌کند و می‌گوید: «نظام‌الملک ترتیب و نظم بار دیگر در کشور برقرار کرد و احکام دینی را اجرا نمود... خویشاوندی‌هایی سلطان داشت که به بستگی به سلطان می‌نازیدند و به مردم ستم می‌کردند. دست‌درازی اینان را موقوف کرد و از تجاوزشان جلوگیری نمود» (Bandari Isfahani & Jalili, 1977).

نتیجه‌گیری

در دوران فرمانروایی سلجوقیان، نظام قضایی، تحت تأثیر شرایط و تغییرات سیاسی و اجتماعی و نیز ورود قوانین عرفی و رسومات قبیله‌ای به دستگاه قضا، موجب توجه و دخالت سلاطین سلجوقی در امور قضایی جامعه شد. از جمله مهم‌ترین این تغییرات در گسترش محاکم عرفی و به اصطلاح توجه خاص به دیوان مظالم و برقراری سیطره حاکمیت، بر نظام قضایی در این دوره بود. سلاطین سلجوقی و به‌ویژه سلطان ملکشاه با اتکاء بر توان دیوان‌سالاری ایرانی و در رأس آن وزیر خود، خواجه نظام‌الملک طوسی، توانست با سامان‌دهی دستگاه قضایی و تدوین قوانین قضایی و عرفی موجب تقویت دیوان مظالم به‌عنوان نماد نظام قضایی و عالی‌ترین مرجع قضایی شود. جایگاه رفیع دیوان مظالم از نظر حکومت و تقویت این دیوان توسط سلاطین سلجوقی و به‌ویژه اهمیت خاصی که دیوان مظالم در نظر ملکشاه داشت از یک سو و صدور احکام قاطع و بدون قید و شرط و لازم‌الاجرای این دیوان از سوی دیگر، موجب برقراری عدالت در قلمرو امپراتوری سلجوقی می‌گردید. این دیوان، به صورت نهادی حکومتی در اجرای قوانین عرفی و جلوگیری از جرایم و نقض قوانین درآمد و عهده‌دار تأمین امنیت اجتماعی در جامعه گردید. تأکیدی که سلجوقیان بر نهادهای قضایی در دوره حاکمیت خود نمودند، بیشتر ناظر به همین موضوع اخیر بود و برجسته شدن دیوان مظالم نیز در همین راستا قرار داشت. از این نظر، نقشی که نظام قضایی در عصر سلجوقی و در رأس آن دیوان مظالم می‌توانست داشته باشد؛ انسجام بخشیدن به جامعه و برقراری امنیت و ثبات بود که این مطلوب دیوان‌سالاران ایرانی نیز بود.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Al-Bandari al-Isfahani, A.-F. i. A. i. M. (1900). *Kitab Tarikh Dawlat Al Seljuq*. Sharikat Taba' al-Kutub al-'Arabiyya.
- Al-Ghazali, A. H. M. i. M., & Shams al-Din, A. (1988). *Al-Tibr al-Masbuk fi Nasihat al-Muluk* (1st ed.). Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Al-Ghazali al-Tusi, I. M., & Homayi, J. a.-D. (1972). *Nasihat al-Muluk*. National Heritage Association.
- Al-Humaydi, A. a.-R. I. A. a.-A. (1989). *Al-Qada wa Nizamuhu fi al-Kitab wa al-Sunnah* (1st ed.). Umm al-Qura University.

- Al-Khwarizmi, M. i. A. *Mafatih al-'Ulum*. Al-Maktaba al-Shamela. <http://www.shamela.ws>
- Al-Mawardi, A. a.-H. A. i. H., & Ahmad, F. A. a.-M. i. (1997). *Durar al-Suluk fi Siyasat al-Muluk* (1st ed.). Dar al-Watan Publishing.
- Al-Rawandi, M. i. A. i. S., Iqbal, M., & Minovi, M. (1954). *Rahat al-Sudur wa Ayat al-Surur fi Tarikh Al Seljuq*. Qaemiyeh Computer Research Center of Isfahan.
- Bandari Isfahani, F. i. A., & Jalili, M. H. (1977). *History of the Seljuk Dynasty: Zubdat al-Nusra wa Nukhbat al-'Usra*. Bonyad-e Farhang-e Iran.
- Bayhaqi, A. i. Z., & Bahmanyar, A. (1982). *Tarikh-e Bayhaq*. Foroughi Bookstore.
- Boyle, J. A., & Anousheh, H. (2008). *The Cambridge History of Iran: From the Coming of the Seljuks to the Collapse of the Ilkhanid State* (7th ed., Vol. 5). Amir Kabir Publications.
- Christensen, A., & Yasemi, R. (2003). *Iran during the Sassanian Period* (3rd ed.). Seday-e Moaser Publications.
- Forouzanfar, B. a.-Z. (1973). *Collection of Sermons and Speeches of Sultan al-'Ulama Baha al-Din Mohammad ibn Hossein Khatibi Balkhi* (2nd ed.). Zaban va Farhang-e Iran.
- Gardizi, A. S. i. A. a.-H. i. Z. i. M. (1984). *Zayn al-Akhbar*. Donya-ye Ketab Publications.
- Hamadani, R. a.-D. F. A., Rowshan, M., & Mousavi, M. (1994). *Jami' al-Tawarikh* (1st ed.). Alborz Publishing.
- Hassanzadeh, E. (2007). Reforms and Political Instability during the Seljuk Period. *Journal of the Faculty of Literature and Human Sciences, University of Isfahan*(50), 17-43.
- Hosseini, S. a.-D. A. A. i. N. i. A., Nur al-Din, M., & Rouhollahi, R. A. (2001). *Zubdat al-Tawarikh: Akhbar al-Umara wa al-Muluk al-Saljuqiyya* (1st ed.). Il Shahsavan Baghdadi Publications.
- Ibn al-Jawzi. (1978). *Al-Muntazam*. Al-Maktaba al-Shamela. <http://www.shamela.ws>
- Ibn Khaldun, A. a.-R. i. M. (1971). *Tarikh Ibn Khaldun*. Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at.
- Imad al-Din al-Isfahani, M. i. M. i. H., & Murad, Y. (2004). *Tarikh Dawlat Al Seljuq* (1st ed.). Dar al-'Ilmiyya.
- Khasbak, J. H. (1974). Judiciary in Iraq during the Seljuk Era. *Al-Majalla al-Tarikhyya*(3), 81-111.
- Mawardi, A. i. M., & Saberi, H. (2004). *The Ordinances of Government and Religious Authorities* (1st ed.). Scientific and Cultural Publications.
- Moavvez, A. (1976). Judiciary during the Seljuk and Khwarazmshah Periods. *Historical Studies Journal*(63), 13-36.
- Nezami Aruzi Samarqandi, A., & Moein, M. (1954). *Chahar Maqala* (3rd ed.). Zavar.
- Nielen, J. S. (1991). Mazalim. In *Encyclopaedia of Islam* (Vol. 6). Brill.
- Nishapuri, K. I. Z. a.-D. (1953). *Saljuqnama*. Khavar.
- Shalabi, A. (1975). *Tarikh al-Tashri' al-Islami wa Tarikh al-Nuzum al-Qada'iyya fi al-Islam*. Maktabat al-Nahda al-Misriyya.
- Tanhaei, H. A. (2010). *An Introduction to Schools and Theories of Sociology* (6th concise ed.). Marandiz-Bahman Barna.
- Tehrani Azimzadeh, T., & Pourramazan, Z. (2011). Similarities and Differences between Judiciary and Judgment in the Seljuk Era and Pre-Islamic Periods. *Specialized Quarterly of Jurisprudence and History of Civilization*(26), 119-144.
- Tusi, A. A. H., & Darke, H. (1968). *Siyar al-Muluk (Siyasatnama)* (2nd ed.). Translation and Book Publishing Organization.
- Yavari, F. (1976). Divan-e Mazalim. *Judicial Monthly*(132), 77-87.
- Zaydan, J., & Javaher Kalam, A. (1990). *History of Islamic Civilization* (6th ed.). Amir Kabir Publications.